

% від всієї площі, озера і лимани – 9,3%, заплави річок – 4% тощо.

На кінець 1952 р. в області діяла 31 МТС, створено було 3 лісодорожні станції. Площа зрошувальних земель за 1946–1950 роки збільшилась у 8 разів. Біля с. Миколаївка-Новоросійська на р. Хаджі дер на початку 50-х років побудували водосховища на зрошення до однієї тисячі гектарів земель. Провідну роль у рослинництві області відігравали зернові культури. У 1952 р. вони становили 53,6% від всієї посівної площі області, технічні – 13%, овочево-баштанові та картоплі – 2,6%, кормові – 11,9%. Із зернових озима пшениця становила 70% усіх посівів, кукурудза – 20%. Бавовник займав 85% всіх посівів технічних культур. На другому місці були посіви соняшнику. Площа під виноградниками в області перевищувала 15 тис. га (1952 р.). Це був найбільший район виноробства в Україні [13, 403]. Основні виноградники розміщувалися в районі м. Білгород-Дністровського, Ізмайльського, Болградського районів. У радгоспі Шабо Лиманського району діяла науково-дослідна станція виноградарства та виноробства.

Уперше в Україні в Ізмайльській області 1951 р. посіяли таку технічну культуру, як кенаф [24, 567] на площі 300 га. У 1952 році площа кенафу в області становила 1516 га, а на 1953 р. був доведений план по Ізмайльській області на цю культуру в розмірі 4500 га. У 1953 р. державі здали лише 441 тунну кенафу із плану 3510 тонн, або всього 12,6%. Правда, в колгоспах області залишилося невивезеним 2300 тонн кенафу [17, 64–65].

Крім того у Придунав'ї розводили і субтропічні культури – лимони, інжир, лаврове дерево тощо.

Проте, незважаючи на вжиті заходи, питання соціально-економічного та культурного становища сіл українського Придунав'я так і не були остаточно вирішеними.

1. Марій Г., Курносів Ю., Камардаш Н. До питання про розвиток культури в Придунайському краї в роки його возз'єднання з Україною (1940–1953 рр.) / Шляхи розвитку слов'янських народів. Актуальні проблеми історії. Збірник науково-методичних праць. – Вип. 2/3. – К., 1992.
2. Українське Придунав'я: історія, етнокультурний розвиток / Автор. колектив: Тичина А., Бондарчук Н., Дізанова А., Квіцова В. – Ізмаїл, 1995.
3. Лебеденко О., Тичина А. Українське Придунав'я: У 2-х кн. – Кн. 1. – Ізмаїл, 1998.
4. Лебеденко О., Тичина А. Українське Подунав'я: У 2-х кн. – Кн. 2. – Ізмаїл, 2000.
5. Лебеденко О., Тичина А. Українське Подунав'я: минуле та сучасне: Навчальний посібник. – Одеса: Астропринт, 2002.
6. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 р. – К., 1947.
7. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України). – Ф. 582. – Оп. 2. – Спр. 43.
8. ЦДАВО України. – Ф. 582. – Оп. 7. – Спр. 1827.
9. ЦДАВО України. – Ф. 337. – Оп. 4. – Спр. 33.
10. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 9541.
11. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 9578.
12. ЦДАВО України. – Ф. 337. – Оп. 4. – Спр. 53.
13. Большая советская энциклопедия. – 2-е изд. – Т. 17. – М., 1952.
14. ЦДАВО України. – Ф. 582. – Оп. 2. – Спр. 38.
15. Центральний державний архів громадських організацій України (далі ЦДАГО України). – Ф. – 1. – Оп. 30. – Спр. 2162.

16. ЦДАГО України. – Ф. – 1. – Оп. 30. – Спр. 3333.
17. ЦДАГО України. – Ф. – 1. – Оп. 30. – Спр. 3334.
18. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 8. – Спр. 4626.
19. ЦДАГО України. – Ф. – 1. – Оп. 30. – Спр. 3779.
20. ЦДАГО України. – Ф. – 1. – Оп. 30. – Спр. 3354.
21. ЦДАВО України. – Ф. 582. – Оп. 4. – Спр. 1925.
22. ЦДАВО України. – Ф. 4860. – Оп. 1. – Спр. 5375.
23. ЦДАГО України. – Ф. – 1. – Оп. 30. – Спр. 3389.
24. Кенаф – однорічна трав'яниста рослина родини мальвових. У сухих стеблах до 21% волокна, яке використовують для виготовлення технічних тканин, у насінні до 20% технічного масла. Культивують кенаф в Індії, КНР, Бразилії, США. В Україні зараз практично не вирощується. – Советский энциклопедический словарь. Изд. Второе. – М., 1983.

Н. М. Бокій

З ІСТОРІЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ НА РІВНЕНЩИНІ: 40 – 50-ті рр. ХХ ст.

Колективізація, здійснена в Радянському Союзі, була явищем безпрецедентного насильства і над селянином, і над сільськогосподарським виробництвом, що мало трагічні наслідки. В публікаціях радянського часу вона розглядалася як безсумнівний успіх політики партії і уряду.

Сучасний стан проблеми в історичній науці, її виняткова важливість зумовлюють нагальність написання на основі архівних джерел пропонованої розвідки з метою визначення ходу і наслідків примусового впровадження колгоспної системи в західному регіоні України в повоєнні роки, зокрема за матеріалами Костопільського району Рівненської області.

Останнім часом з'явилися серйозні новітні дослідження з окресленої теми. Це, зокрема, докторська дисертація Б. О. Яроша. Традиційно поділяючи процес колективізації на два періоди (1939–1941 і 1944–1950), дослідник засвідчує поступове нарощування насилля з боку влади, застосування репресій, депортацій і переселень. Водночас Б. О. Ярош зазначає, що на хід колективізації надзвичайно впливав збройний опір загонів ОУН – УПА: “Від результату цієї боротьби залежала і доля колективізації” [1, 36].

Автор іншого дослідження, О. Н. Гаврилюк, зосередив увагу на такому важливому аспекті колективізації, як духовне понівечення режимом західноукраїнського селянина, спотворення його високої споконвічної моралі, провокування глибоких психологічних змін, що мусили докорінно змінити образ селянина, знівельовати його відповідно до потреб влади [2, 17–19].

О. Ю. Ленартович, зазначивши, що “з приходом радянського режиму на західноукраїнські землі більшість селян зайняли вичкувальну позицію” [3, 115], пише про те, як поступово змінювалася ситуація на селі в міру застосування системою все жорсткіших заходів стосовно залучення селян до колгоспів [3, 117–119]. Опір тоталітарному режимові зростав із посиленням національно-визвольної боротьби і діяльності загонів УПА, штаб якої певний час розміщувався поблизу м. Костополя [4, 12]. Учений підкреслює, що повернення радянської влади на західноукраїнські землі в 1944 р. “являло собою смертельну небезпеку для національно-визвольного руху і селянства, яке його підтримувало” [4, 16].

Науковий інтерес викликають студії П. В. Когута, який аналізує хід колективізації на всіх етапах: розкуркулення, депортації, жорсткий визиск. Дослідник вважає колективізацію явищем аномальним у регіоні з давніми традиціями кооперативного руху, з налагодженим виробництвом на основі приватної земельної власності [5, 68–69].

З початком Другої світової війни у Західній Україні відбулися відомі події: вступ Червоної Армії 17 вересня 1939 р. і прийняття Народними зборами 27 жовтня рішення про возз'єднання її з УРСР. Серед шести новостворених областей була Рівненська ("Ровенська"), а серед п'яти її районів – Костопільський.

У сільськогосподарському регіоні, 80% населення якого становили селяни, найважливішим завданням для партії була радянська села [7, 49–50]. Протягом неймовірно короткого терміну, за 2 місяці (до кінця грудня 1939 р.), селяни одержали понад 1 млн. га землі. На початку 1940 р. радянська влада розпочала колективізацію західноукраїнського села. У дослідженнях згадуються чотири колгоспи, які виникли в цей час: один – на Волині, с. Уховецьке Ковельського району, і три – на Рівненщині: с. Сморгва Млинівського району, с. Коритне Козинського району і с. Печалівка Костопільського району [8, 25].

Агітація за колгоспи в поєднанні з адміністративним тиском і початком репресій дали результат. На жаль, визначити за джерелами достовірні дані щодо кількісного зростання колгоспів сьогодні майже неможливо або складно через суттєві розбіжності в документах. Однак певний висновок все ж можна зробити: на середину 1941 р. в Західній Україні в цілому було 2651 [8, 26–30] чи 2886 [9, 347] колгоспів. Подібні ж розбіжності наявні і щодо підсумків колективізації на Рівненщині: на кінець 1940 р. – утворено близько 300 колгоспів, а на середину 1941 р. – 463 [10, 107] чи 471 [11, 39].

Селянство, особливо заможне і середнє, болісно сприймало колективізацію і чинило відвертий опір. У відповідь органи радянської влади вдалися до депортацій. Протягом 1940–1941 рр. з Рівненщини було депортовано близько 10% населення. Наслідком такої політики став висновок селян про те, що більшовицької влади слід уникати будь-якою ціною [12, 78–79].

Окупація західноукраїнських земель фашистською Німеччиною тривала 3 роки. На початку лютого 1944 р. від німецьких фашистів були звільнені Луцьк і Рівне, а наприкінці жовтня 1944 р. останніми боями на Закарпатті завершуються воєнні операції на території України. В західноукраїнській області, як і напередодні війни, почали прибувати партійні та державні службовці для відновлення радянської влади і відбудови зруйнованої війною економіки. У сільському господарстві це означало відновлення колгоспної системи.

За умов повоєнної руйнації економіки негайно братися до створення колгоспів означало б дощенту знищити сільськогосподарське виробництво і вступити в пряме протистояння з селянством. Важливо було зберегти спокій у регіоні і домогтися стабілізації в краї за непростих умов. Цим пояснюються помірні темпи колективізації протягом 1944–1945 рр. Зокрема, у Рівненській області за цей час утворилося (чи відновилося) лише 11 колгоспів [12, 79].

У 1946 р., у зв'язку з прийняттям в СРСР повоєнної (четвертої) п'ятирічки (1946 – 1950), ситуація змінилася: згідно з планами, до кінця п'ятирічки колективізація в західних областях України мала бути завершеною. Це повинно було призвести до "остаточної ліквідації дрібнобуржуазного ладу на селі, приватної власності на землю, куркульської експлуатації і створення високопродуктивних колективних господарств, що дозволило б також знищити приватновласницьку психологію, що формувалася віками" [13, 105].

У партійних документах того періоду наголошувалося, що при створенні колгоспів головним мусить бути принцип добровільності. Однак лише агітація за колгоспи на цій основі бажаних результатів дати не могла. Тому місцеві органи радянської влади з мовчазної згоди верхів продовжували застосовувати тиск.

Завдання пришвидшеного відновлення колгоспів не виконувалося в жодній із західних областей, окрім Чернівецької, але бадьорих звітів не бракувало: "Селяни с. Корчів'я Переменської сільської ради на Костопільщині, побачивши переваги колгоспного ладу, також об'єдналися в колгосп ім. 8 березня. З цього часу громадяни с. Переменка почали жити по-новому, по-колгоспному" [14, 40].

Восени 1947 р. у західних областях вже було близько 1 тис. колгоспів, а наприкінці 1949 р. – майже 4 тис. колгоспів, що об'єднали понад половину селянських господарств [13, 132]. Водночас активізується наступ на "куркульство". В багатьох випадках до списків куркульських господарств потрапляли не лише середняки, а й незаможні селяни. Вище набуло таких розмірів, що за вказівкою ЦК КП(б)У було здійснено перевірку списків. На Рівненщині з 4 тис. "куркульських" господарств такими визнали лише 427 [15, 41].

Дуже швидко з "добровільної" колективізація перетворилася на відверто примусову, почалися репресії тих, хто не хотів вступати у колгоспи. При цьому економічна спроможність селянських господарств, сімейні обставини, стан здоров'я не бралися до уваги. Ось один зі списків по Костопільському району:

"На 1.07.1949 р.:

Цимбалюк П. К. – хронічно-хворий, глухонімий;
Янківський К. І. – засуджений, майно конфісковане;

Мельник Г. К. – арештована за зв'язок з бандою;
Захарчук О. П. – засуджений, майно конфісковане;
Лукашевич О. П. – засуджений;

Салаган Г. І. – засуджений, майно конфісковане" [16, 23–25].

На початку 1948 р. центральні органи вимагали від місцевої влади не лише пришвидшення колективізації, а проведення масової колективізації і навіть її завершення. Реальна ж ситуація була зовсім іншою. Чисельність колективізованих господарств по п'яти селах Костопільського району в 1948 р. дорівнювала: Рокитне – 18%; Костопіль – 25%; Підлуже – 9%; Борщівка – 19%; Космачів – 15% [14, 35].

1948 р. став для більшості західних областей початком масової колективізації. За даними радянських дослідників, на 1 січня 1949 р. у колгоспи вступили: Волинська область – 80% селянських господарств; Дрогобицька область – 79%;

Закарпатська область – 46 %; Тернопільська область – 34 %; Львівська область – 34 %; Рівненська область – 25 %; Станіславська область – 17 % [13, 130].

На Рівненщині в окремих районах (Здолбунівський, Клеванський, Острозький, Тучинський та ін.) райкоми партії створювали спеціальні групи, які їздили по селах, збирали від селян заяви, оформляли колгоспи і відразу переїздили в інші села, де “створювали” колгоспи таким же чином [17, 236]. Селяни ж, дізнавшись про приїзд агітаторів, тікали з села. Інколи їх просто заносили до списків уповноважені. Ціла низка заяв по Костопільському району за 1948 р. написана одним і тим же почерком. На деяких з цих заяв замість підписів стоять хрестики. Визначити, хто поставив той “підпис”: чи неграмотний селянин, чи грамотний агітатор, – неможливо [18, 1–4]. Доходило до абсурду. “Рішення виконкому Костопільської райради від 17 жовтня 1948 р.: Зареєструвати колгосп по вул. Дерев’яній в м. Костопіль...” [19, 207]. Інший приклад: “Колективізація по Великолобаській сільраді проходить незадовільно. На 7.07.1949 р. колективізовано 3 господарства, в той час, як одноосібних господарств налічується 151...” [20, 182]. Це – в рік масової колективізації.

У створених таким чином колгоспах надзвичайно низькою була трудова дисципліна. Майже на кожному із засідань правління колгоспів Костопільського району в 1948 – 1952 рр., окрім багатьох інших, обов’язково розглядалося два питання: трудова дисципліна в колгоспах і стан тваринництва. В протоколі загальних зборів с. Космачів (колгосп ім. Чапаєва) від 5.07.1951 р. зазначається: “Трудова дисципліна в колгоспі крайнє відсутня. Колгоспники не виходять на роботу, а як і виходять, то з великим запізненням... Роблять самовільні відлучки в своїх особистих справах...” [21, 24]. Подібна ситуація мала місце в усіх колгоспах району – документів безліч.

Інформація про стан тваринництва звучить ще трагічніше. На початку 1951 р. у виконкомі Костопільської райради відбулася “нарада спеціалістів сільського господарства, керівників відділів і організацій”. Із виступу завідувача ветеринарного пункту Божко: “...в колгоспах немає належного догляду за худобою... телята родяться, їх у морозні дні кидають у холодне, нетоплене приміщення... В ряді колгоспів догляд за тваринами нестерпний, бруд, худобу не чистять, не вичищають приміщення, немає закріплених відповідальних ні за кінями, ні за великою рогатою худобою. Відсутня внутрішня охорона. В приміщеннях холодно”. Тут же виступ завідувачого Великолобаським (с. Велика Любаша) зооветпунктом Погорілко: “...на фермах холод, протяги, бруд, знеосібка і зрівнялівка в справі догляду за тваринами. Немає закріплених відповідальних за худобою... Картоплю не миють від піску, дають гнилу...” [29, 27]. Подібна і навіть ще жахливіша інформація міститься в документах за 1954, 1955, 1956 рік [23, 5–17].

Великі надії по пришвидшенню колективізації покладалися на МТС. Для цього потрібно було збільшити їх кількість і налагодити підготовку кадрів, а саме механізаторів. На ці заходи досить активно відгукувалася молодь [24, 3].

У міру того, як збігав термін IV п’ятирічки, темпи колективізації зростали. XVI з’їзд КП(б)У в 1949 р. оголосив, що основна маса селян західних областей України стала на колгоспний шлях [25, 278 – 279].

Навесні 1950 р. суцільну колективізацію в Західній Україні було оголошено завершеною [25, 347]. На XVII з’їзді КП(б)У (вересень, 1952 р.) цю подію назвали “великою перемогою”, на основі якої було ліквідовано куркульство і завдано “...нищівного удару по буржуазних націоналістах – найлютіших ворогах українського народу” [26, 439].

Далі вже зовсім безперешкодно влада формувала західноукраїнське село на радянській кшталт, використовуючи перевірений арсенал засобів, які дозволили в передвоєнний період приборкати селян Східної і Центральної України. Депортації кінця 40-х – початку 50-х років XX ст. здійснювалися згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР “Про виселення в окремі райони осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадянський паразитичний спосіб життя” від 21 лютого 1948 р. Документ прийняли з ініціативи керівництва України і ніде не опубліковували [2, 12].

Із посиленням колективізації робота селян на присадибних ділянках стала розцінюватися як “пережиток капіталізму”, збереження приватної власності й ухиляння від трудової діяльності. Між тим статистика свідчить, що такі “ухилянці” наприкінці 40-х років XX ст. у цілому по Україні давали близько 70 % м’яса та картоплі, близько 80 % молока, 90 % яєць, 60 % фруктів [4, 56].

У цей же час вже не бракувало повідомлень про те, що селянство на загальних зборах одностайно вимагає виселення “ледарів” і “дармоїдів” [27, 38]. Красномовною є постанова Костопільської районної ради від 17 квітня 1951 р.: “Невиконання плану переселень у 1950 р. в колгоспи і радгоспи УРСР свідчить про нерозуміння політичної важливості питання переселення окремими сільськими радами... як Данчиміст, Берестовець, Пісків, які відправили в південні області УРСР лише по одному господарству, а в таких сільських радах, як Борщівка, Печалівка, Космачів, Ракитне, Підлужне, Дерманка не було відправлено жодного господарства” [22, 44]. Прийнято відповідне рішення: “Зобов’язати голів сільських рад і голів колгоспів забезпечити виконання встановленого плану переселення на 1951 р. в південні області УРСР... Затвердити для кожної сільради і колгоспу щомісячні завдання по переселенню...” [22, 44–45].

У другій половині – наприкінці 40-х рр. XX ст. поширилося зселення із хуторів, внаслідок чого селяни втрачали землю, житло, господарські будівлі, реманент, не кажучи вже про погіршення морального стану переселенців [28, 3]. Усього в Рівненській області в 1950 – 1952 рр. було насильно зігнано з землі власників понад 91 тис. хуторських господарств [5, 27–28].

Однак у 1950 році поза колгоспами в Західній Україні залишалося 152 тис. селянських дворів. Керівники УРСР Д. Коротченко і Л. Мельников звернулися до Й. Сталіна з проханням дозволити виселити частину заможних селян (“куркулів”) із західних областей у кількості 1200 господарств за межі Української РСР, конфіскувати майно і влаштувати їх у ліспромгоспах Міністерства лісової і паперової промисловості Союзу РСР у районах Східного Сибіру [29, 795]. Відповідна постанова була прийнята у серпні 1950 р. Станом на 1 січня 1953 р., на спецпоселеннях перебувало 1445 сімей західноукраїнських “куркулів” [30, 155] – план і цього разу було перевиконано.

Отже, 1950 рік вважається роком завершення колективізації на західноукраїнських землях. Її не можна було не завершити (а чи й просто за традицією оголосити завершеною), оскільки закінчувалася п'ятирічка. Тенденційність радянської історіографії щодо її результатів викликає недовіру до цифрових показників. І все ж спроба підбиття підсумків необхідна, аби отримати хоча б приблизний, усереднений результат.

Розпочатий у 1940 р. і перерваний війною процес колективізації поновлюється в 1944 р., але дані стосовно кількості створених (чи відновлених) у цьому році колгоспів знайти не вдалося. Далі за кожн із наступних шести років (1945 – 1950) розбіжності настільки суттєві, що наводити їх недоцільно. Однак загальна тенденція до наростання колективізації упродовж цього періоду беззаперечна: 1940 р. – 276 колгоспів; 1941 р. – 465; 1945 р. – 161; 1946 р. – 322; 1947 р. – 1 000 (507?); 1948 р. – 3 135 (4 000); 1949 р. – даних не виявлено: “масова колективізація...”; 1950 р. – 7 000 (7 190, 7 200) – завершення колективізації.

Значні труднощі стосовно підсумків викликає і такий аспект. Межі колгоспних земель визначалися нечітко і періодично змінювалися. Та й самі колгоспи легко розпадалися, щоб через певний час бути створеними заново чи “укрупненими”. Змінювалися і назви колгоспів. Тому важко зводити кінці з кінцями, навіть у межах одного району будь-якої із західних областей. До того ж після завершення колективізації організаційні труднощі тривали. Почалося укрупнення колгоспів, фактично водночас із завершенням колективізації і в подальшому – до чергового розукрупнення [2, 14].

Колективізація мала абсолютно катастрофічні наслідки також щодо духовних цінностей, традиційної моралі і психології селянина. “Безвідповідальність у роботі, споживацьке ставлення до землі, до колгоспного майна, відсутність почуття господаря і власника, звикання до крадіжок, духовна деградація – риси, які виховував колгоспний устрій у характері селянина” [5, 37].

Утвердження колгоспної системи означало перемогу тоталітарного режиму в західному регіоні, де колективізація була здійснена за зразком 20-літньої давнини, виробленим злочинною владою для східних областей України, де його трагічним наслідком був небачений голодомор. На західноукраїнських землях це призвело до припинення національно-визвольної боротьби, поклато край спробам відновлення незалежної української держави.

Порушена проблема складна, невичерпна і вкрай важлива. Перспективним шляхом до її подолання як необхідний початковий етап вважаємо систематичне, тривале опрацювання регіонального матеріалу в архівних сховищах обласних і центральних архівів, накопичення інформації джерелознавчого рівня по кожному району, кожній з шести утворених у 1939 р. західних областей.

“Соціалістична реконструкція” села призвела до поступового, болючого згасання в Радянському Союзі однієї з найдавніших на землі галузей людської діяльності – землеробства.

1. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях в 30 – 50-х рр. ХХ ст. – Львів, 1995.

2. Гаврилук О. Н. Радянська економіка і духовне життя західноукраїнського села II половини 40-х – 50-х рр. (на матеріалах Волинської, Рівненської та Львівської областей). – Чернівці, 1996.
3. Ленартович О. Репресивний характер реформ в західноукраїнському селі (1944 – 1949) // Пам'ять століть. – 1997. – № 5.
4. Ленартович О. Селянство Західної України в національно-визвольній боротьбі 1944 – 1950 рр. – Луцьк, 1998.
5. Когут П. В. Колективізація в західноукраїнському селі. – Львів, 2000.
6. Ковалюк В. Р. Встановлення і функціонування радянського режиму в Західній Україні на початку II світової війни (вересень, 1939 – червень, 1941). – Ужгород, 1994.
7. Івасюта М. К. Закономірності та особливості колективізації сільського господарства західних областей УРСР // УІЖ. – 1984. – № 9.
8. Колективізація сільського господарства в західних областях Української РСР (Методичні матеріали на допомогу лектору). – Львів, 1990.
9. 3 історії колективізації сільського господарства західних областей Української РСР: Збірник документів і матеріалів. Упорядники Х. І. Горожанкіна, С. В. Ігнатюнок. – К., 1976.
10. Михайлюта Т. І., Тюрєнков М. М. Про перші соціалістичні перетворення на Рівненщині (1939 – 1941) // УІЖ. – 1973. – № 3.
11. За п'ять років оновленої землі. Нариси історії колгоспного селянства західних областей УРСР 1939 – 1979. Відповідальний редактор М. К. Івасюта. – К., 1979.
12. * Цифра а'prior'на, визначена логічним шляхом, документальних даних не виявлено.
13. Тхор В. І., Снідаревич В. М. Наш край в курсі історії України. Навчальний посібник для учнів 6 – 11 класів загальноосвітніх шкіл і нових типів закладів освіти Рівненської області. – Рівне, 1997.
14. Масловский В. И. В борьбе с врагами социализма: Очерки по истории классовой борьбы на селе в период построения основ социализма в западных областях Украины 1939 – 1950. – Львов, 1984.
15. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – ФР – 86. – Оп. 3. – Спр. 10.
16. ДАРО. – ФП – 400. – Оп. 1. – Спр. 175.
17. ДАРО. – ФР – 86. – Оп. 3. – Спр. 33.
18. * Окрім міста Костополя (райцентр), в адміністративному поділі району існувало село Костопіль. Тепер об'єднане з містом.
19. ДАРО. – ФП – 400. – Оп. 1. – Спр. 236.
20. ДАРО. – ФР – 1311. – Оп. 1. – Спр. 12.
21. ДАРО. – ФР – 204. – Оп. 3. – Спр. 191.
22. ДАРО. – ФР – 204. – Оп. 3. – Спр. 291.
23. ДАРО. – ФР – 1824. – Оп. 1. – Спр. 8.
24. ДАРО. – ФР – 86. – Оп. 3. – Спр. 40.
25. ДАРО. – ФР – 1313. – Оп. 1. – Спр. 16.
26. // Червоний прапор. – 1947. – 29 січня.
27. Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 2. – К., 1977.
28. Волков І. М. Виселення селян України у віддалені райони СРСР наприкінці 40-х рр. // УІЖ. – 1993. – № 7/8.
29. ДАРО. – ФР – 86. – Оп. 1. – Спр. 4.
30. // Червоний прапор. – 1950. – 15 жовтня.
31. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі в 1944 – 1953 рр. Нові документи і матеріали. – К., 1998.
32. Земсков В. Н. Заключение, спецпоселенцы, ссыльные и высланные // История СССР. – 1991. – № 5.
33. Івасюта М. К. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР. – К., 1962.